

Historia Slavorum Occidentis
2022, R. 12, nr 3 (34)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso220305

MARCIN JARZĄBEK (KRAKÓW)

ORCID: 0000-0001-6807-0134

Przeglądanie się w zwierciadle kultury czeskiej, czyli współczesne polskie badania nad historią społeczno-kulturową ziem czeskich i Słowacji XIX i XX w.

Słowa kluczowe: czechoznawstwo; historia kulturowa; stan badań; historia nowoczesna

Keywords: Czech studies; cultural history; state of research; modern history

Abstract: The paper presents current Polish research on modern Czech and Slovak social and cultural history. Using a spectrum of examples, it advocates for developing comparative, microhistorical, source-based studies on modern social and cultural history.

Wstęp

Czesi i ich kultura stanowią z perspektywy polskiej powód do dwu pozornie sprzecznych kompleksów: wyższości i niższości. Żarty z czeskiego języka są przejawem tego pierwszego, a lekko skrywany podziw dla zaradności i pragmatyzmu – tego drugiego. Natomiast stosunek do historii czeskiej – często zresztą powierzchowny i podszyty stereotypami – łączy w sobie, jak wiadomo, oba te kompleksy: zarówno w przypadku oceny czeskiego „odrodzenia narodowego” w XIX w., jak i postawy Czechów wobec agresji Niemiec w 1938 r. i w czasie drugiej wojny światowej czy wobec rządów komunistycznych do 1989 r. Oceniając zaś, mimowolnie (a czasem zupełnie celowo) porównujemy się z południowymi sąsiadami, by uwypuklić w sobie tę cechę, której

(jak sądzimy) brak Czechom, a która nas – w zależności od perspektywy – napa-
wa dumą lub wstydem. W takim sensie „czechoznawcami” jest wielu mieszkańców
Rzeczypospolitej odwiedzających jej południowego sąsiada turystycznie. Popularne
reportaże Mariusza Szczygła oraz niezwykle wartościowe eseje Antoniego Kroha¹
czy Mariusza Surosza² niech będą tu przykładem takiego właśnie „czechoznawstwa”,
które pozwala polskiej kulturze i historii XX w. przeglądać się w kulturze i historii
czeskiej i zadawać pytanie, dlaczego – choć tak jesteśmy podobni – tak wiele nas
nawzajem różni.

W tym tekście pokazuję, w jaki sposób takie przeglądanie się w zwierciadle in-
nej (czeskiej) kultury realizuje się w obrębie akademickich zainteresowań historią
społeczno-kulturową Czech, Moraw, czeskiego Śląska (i w jakiejś mierze również
Słowacji, o czym niżej) ostatnich dwustu lat. Przegląd bibliograficzny, który tu za-
prezentuję, nie ma ambicji ujęcia wszystkiego, co napisano w tym względzie. Jest
to siłą rzeczy wybiórcza i skrótowa raczej analiza prac oraz tematów, które uważam
za ważne i symptomatyczne. Służy ona przede wszystkim postawieniu kilku tez
i postulatów dotyczących tego, co polska refleksja akademicka o ziemiach czeskich
uwzględnić powinna i w jakim celu.

Wyjaśnienia – o przedmiocie tego tekstu i jego strukturze

Najpierw jednak winien jestem czytelnikowi kilka wyjaśnień, z których pierwsze
dotyczy samego sposobu czytania tego artykułu. Ponieważ jest on oparty na omó-
wieniu dorobku naukowego, w stosunkowo obszernych przypisach znajdują się
odwołania do przywoływanych książek, czasem cytaty lub komentarz. W głównym
tekście starałem się jednak unikać nadmiaru szczegółowych analiz czyichś prac, aby
uwypuklić najważniejsze argumenty, które dotyczą polskich społeczno-kulturowych
badań dziejów czeskich jako takich. Przypisy można więc potraktować jako rozwi-
nięcie i uzupełnienie poszczególnych wątków zasadniczego wywodu albo zajmować
się nimi osobno i korzystać z nich niezależnie od samego tekstu.

Po drugie, pojęcie badań nad historią społeczno-kulturową rozumiem w tym
wypadku dosyć szeroko, znacznie szerzej niż granice uniwersyteckiej historiografii

---

¹ A. Kroh, *O Szwajtku i o nas*, wyd. 2, Warszawa 2002. Por. także polskie tłumaczenie powieści
Jaroslava Haška dokonane przez nowosądeckiego etnografa: J. Hašek, *Losy dobrego żołnierza
Szwajjka czasu wojny światowej*, tłum. A. Kroh, Kraków 2009.

² M. Surosz, *Pepiki. Dramatyczne stulecie Czechów*, Warszawa 2010; tenże, *Ach te Czeszki!*,
Wołowiec 2022.

w jej ścisłym sensie. Wiele prac, o których będzie mowa, powstało w obrębie literaturoznawstwa, kulturoznawstwa lub nauk politycznych³, ale ich przedmiotem zainteresowania jest właśnie jakiś element czeskiej kultury w rozwoju historycznym i w kontekście społecznym⁴. W tym sensie polskie „czechoznawstwo” jest raczej transdyscyplinarną (czy – jak kto woli – transdyscyplinową)⁵ postawą badawczą wobec dziejów Czech niż ścisłą subdyscypliną historii. Wyróżnia ją przede wszystkim przedmiot zainteresowania, a nie metoda tej czy innej dyscypliny akademickiej. Już samo to jest warte odnotowania jako pewien element diagnozy polskich badań czechoznawczych.

Po trzecie, spośród dwu członów zwrotu „społeczno-kulturowa”, zdecydowany nacisk kładę tu na część kulturową, mniejszy zaś na społeczną. Wynika to nie tylko z moich preferencji badawczych, ale – jak sądzę – z samego stanu polskiej historiografii czechoznawczej. Prac mówiących o historii społecznej ziem czeskich, których przedmiotem zainteresowania byłoby to, co właściwe dla „klasycznej” historii społecznej i społeczno-gospodarczej (struktura społeczna i jej przemiany, ruchliwość społeczna, role społeczne, grupy społeczne i relacje między nimi, wpływ procesów gospodarczych na życie społeczne itp.) we współczesnej polskiej literaturze jest bowiem jak na lekarstwo⁶. Wątki społeczne są oczywiście obecne w wielu podsta-

³ Nie powinno to specjalnie dziwić zważywszy, że to właśnie filologie i kulturoznawstwo są zorganizowane jako *area studies* i podzielone na poszczególne narodowe obszary akademickiego zainteresowania w odróżnieniu od historiografii, która dzieli się przede wszystkim według cezur chronologicznych oraz sub-dyscyplinowych (historia polityczna, społeczna, gospodarcza, kulturowa itd.).

⁴ Na skutek dominacji tradycyjnej historii politycznej w polskiej historiografii historię społeczno-kulturową w tym kontekście można też definiować negatywnie, tj. jako wszystko to, co nie jest [podkr. – M.J.] historią polityczną i jej pokrewnymi gałęziami historiografii (historią wojskowości, historią stosunków międzynarodowych itp.).

⁵ W odróżnieniu od interdyscyplinarności, która odnosi się do problemów leżących „pomiędzy” poszczególnymi dyscyplinami nauki (np. demografia historyczna, socjologia prawa, historia środowiskowa itp.), badania transdyscyplinarne – jak pisze Ryszard Nycz – „zmierzają [...], z jednej strony do identyfikacji powinowactw przedmiotowo-problemowych idących w poprzek [podkr. – M.J.] (poniżej, powyżej) istniejących granic dyscyplinowych, z drugiej zaś – [do] uchwycenia historycznych procesów kształtowania i transformacji sztuk i nauk”; R. Nycz, *Wprowadzenie*, [w:] *Kulturowa teoria literatury*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2006. s. 29.

⁶ Mam tu na myśli historiografię ostatnich dwu stuleci, którą omawia niniejszy artykuł. Wczesniejsze epoki mają pod tym względem trochę więcej szczęścia, por. K. Kowalewski, *Rycerze, włódcy, panosze. Ludzie systemu lennego w średniowiecznych Czechach*, Warszawa 2009;

wowych pracach syntetycznych dotyczących historii Czechosłowacji w XX w.⁷, ale zawsze jako tło lub kontekst, a prawnie nigdy jako samodzielny i główny problem badawczy. Nieliczne prace, jakie powstały, dotyczą raczej okresu do roku 1989 i czasów po nim następujących⁸. Traktować je należy jako niezwykle wartościowe wyjątki potwierdzające regułę⁹. To tym bardziej zaskakujące, że w samej historiografii czeskiej, ale też niemieckiej czy anglosaskiej, historia społeczna przeżywa swoją kolejną młodość, a ważnych prac mówiących o przemianach społecznych na ziemiach czeskich wyszło co nie miara właśnie w ciągu ostatnich kilkunastu lat¹⁰. Jest to poniekąd zrozumiałe, że historycy i historyczki z Polski zazwyczaj nie piszą monografii miast czy

---

S. Bylina, *Rewolucja husycka*, t. 1–3, Warszawa 2011–2016; *Elity i masy w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych*, red. A. Januszek-Sieradzka, H. Gmiterek, W. Iwańczak, P. Kras, Lublin 2016.

⁷ Zob. np.: J. Tomaszewski, *Czechy i Słowacja* (Historia państw w XX w.), Warszawa 2006 (i wydania wcześniejsze); A. Małkiewicz, *Samobójstwo demokracji. Czechosłowacja w okresie II Republiki 1938–1939*, Wrocław–Zielona Góra 2013. Historia społeczna w formie osobnych rozdziałów uwzględniona jest także w wielotomowej pracy *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zaranian do czasów współczesnych*, t. 1–8, red. I. Panic, Cieszyn 2009–2016.

⁸ Por. np. M. Skorzycki, *Skazani na sukces. Mityczne podstawy czeskiej transformacji*, Warszawa 2015 czy czasopismo „Miscellanea Posttotalitarna Wratislaviensia” wydawane przez Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego.

⁹ P.M. Majewski, „*Niemcy sudeccy*” 1848–1948. *Historia pewnego nacjonalizmu*, Warszawa 2007. Por. także najnowszą pracę tego autora *Kiedy wybuchnie wojna. 1938 Studium kryzysu*, Warszawa 2020.

¹⁰ R. Kučera, *Staat, Adel und Elitenwandel. Die Adelsverleihungen in Schlesien und Böhmen 1806–1871 im Vergleich*, Göttingen 2012; tenże, *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013; T. Zahra, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands 1900–1948*, Ithaca 2008; J. King, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*, Princeton 2005, I. Šedivý, *Češi, české země a velká válka 1914–1918*, Praha 2013; L. Fasora, J. Hanuš, J. Malíř, *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. Století*, Brno 2008; ci sami, *Člověk na Moravě 19. Století*, Brno 2004; L. Fasora, J. Hanuš, J. Malíř, L. Vykoupil, *Člověk na Moravě v první polovině 20. Století*, Brno 2006; L. Fasora, *Dělník a měšťan: Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*, Brno 2010; tenże, *Stáří k poradě, mládí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*, Brno 2015; *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*, red. P. Kladiwa, A. Zářický, Ostrava 2009. Warto zwrócić także uwagę na serię wydawniczą „České moderní dějiny” wydawnictwa Academia, a także na czasopisma „Prager wirtschafts – und sozialhistorische Mitteilungen/Prague Economic and Social History Papers” wydawane przez Ústav hospodářských a sociálních dějin Uniwersytetu Karola w Pradze oraz „Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder” publikowane przez monachijskie Collegium Carolinum.

historii regionalnej, a to w tych obszarach najbardziej obecna jest w praktyce historia regionalna. Ten deficyt ściśle łączy się jednak z wcześniej wzmiankowaną kwestią transdyscyplinarności polskiego czechoznawstwa. To, że o sprawach dotyczących społeczeństwa, kultury i tożsamości czeskiej chętniej piszą w Polsce nie-historycy niż historycy bierze się stąd, że ci ostatni, skupiający się na dziejach politycznych i stosunkach międzynarodowych, preferują niestety postawę a-teoretyczną, która wyklucza właściwie jakiegokolwiek poważne badanie historii społecznej. Zapewne z tego powodu ważne i teoretycznie pogłębione (choć w paradygmacie marksistowskim) prace Józefa Chlebowczyka o procesach narodotwórczych w Europie Środkowo-Wschodniej nie zostały jak dotąd zastąpione przez inne polskie książki o teorii rozwoju narodowości nowoczesnych w takich krajach jak Czechy, Słowacja, Węgry czy Rumunia, mimo powstania wielu prac szczegółowych na ten temat¹¹.

Po czwarte wreszcie, w prezentowanym tu rozumieniu „czechoznawstwo” w ten czy inny sposób zahacza czasem o Słowację, jednak zainteresowanie wschodnim sąsiadem Republiki Czeskiej jest niepomiaralnie mniejsze. Tematyka słowacka albo jest traktowana jako suplement, dodatek do „głównego” wątku czeskiego¹², albo też jest przedmiotem osobnych prac, pisanych z reguły przez filologów czy kulturoznawców z katedr filologii słowackiej¹³. Włączenie tematyki słowackiej w ramy tego tekstu powodowane jest także tym, że polskie piarstwo akademickie na temat Słowacji jest

---

¹¹ J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków 1983; tenże, *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków 1975. Zob. W. Mędrzecki, *Józef Chlebowczyk i jego model procesów narodotwórczych we wschodniej Europie Środkowej*, Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність 15 (2006–2007), s. 837–841, <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/790Medrzecki.pdf> [dostęp: 30.06.2021].

¹² Jak w odniesieniu do czechosłowackiej historiografii zauważył już Maciej Górny: „Jedną z niechlubnych cech czechosłowackich wydawnictw było traktowanie kwestii słowackiej jako dodatku do właściwego, naprawdę interesującego tematu, Czech i Czechów. Lektura dowolnego podręcznika historii czy literatury Czechosłowacji może nas o tym jednoznacznie przekonać”; M. Górny, *Między Marksem a Palackým. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*, Warszawa 2001, s. 11.

¹³ R. Majerek, *Pamięć, mit, tożsamość. Słowackie procesy autoidentyfikacyjne w okresie odrodzenia narodowego* (Prace Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 25), Kraków 2011; P.J. Michniak, *Kwestia słowacka w Czechosłowacji w latach 1945–1948*, Warszawa 2013; J. Goszczyńska, *Synowie słowa, Myśl mesjanistyczna w słowackiej literaturze romantycznej*, Warszawa 2008, też, *Wielkie spory małego narodu*, Warszawa 2015.

w wielu wypadkach zainteresowane tymi samymi wątkami (i ujmuje je w podobny sposób), co prace o ziemiach czeskich.

Historia idei i wyobrażeń

Mimo tej różnorodności i wielowątkowości jest coś, co łączy powstałe w Polsce prace o splocie dziejów i kultury czeskiej (i słowackiej): większość z nich dotyczy w istocie sfery szeroko rozumianych **wyobrażeń zbiorowych**. Prace o historii historiografii, literaturze (wysokiej czy popularnej), ideach politycznych czy też biografie w ten czy inny sposób opisują powstawanie, treść i rozpowszechnianie ważnych oraz podzielanych przez jakąś zbiorowość idei, mitów czy przekonań. Mimo że mają one różny charakter i zasięg, to zaskakująco wiele z nich obraca się wokół tych wyobrażeń, które są centralne dla czeskiej tożsamości XIX i XX w.: dyskusji wokół znaczenia kwestii husyckiej, problemu rękopisów, postaci Masaryka itp. – słowem: „sporu o sens czeskich dziejów”. Podobnie jest w przypadku słowackim: tutaj problem **odrodzenia narodowego** i rozumienia słowackości u L’udovíta Štúra, Jána Kollára czy Michala Miloslava Hodžy jest tym, co w dużej mierze skupia uwagę polskich słowacystów. Gdyby przyjąć ryzykowne założenie, że Czesi mają jakąś zbiorową duszę, to wszystko to można by w istocie nazwać literaturą na temat „czeskiej duszy”.

Taka postawa nie zawsze wyrażana jest oczywiście *expressis verbis* lub też nie zawsze wyrażana jest z użyciem tej kategorii, a powyższą generalizację poddać należy rzecz jasna uszczegółowieniu i doprecyzowaniu, wskazując na specyfikę poszczególnych dyscyplin. Najbardziej świadomie kategorię wyobrażeń zbiorowych jako narzędzie badawcze stosują ci autorzy, którzy lokują się w obszarze między analizą tekstu a wyciąganiem wniosków o społeczeństwie, w którym on funkcjonował, a więc kulturowo zorientowani literaturoznawcy. Patrycjusz Pająk w obszernej książce dotyczącej czeskiej literatury grozy posługuje się wręcz kategorią **dominanty kulturowej**, a więc „stereotypowego odbicia mentalności narodowej w życiu społecznym”¹⁴. Według warszawskiego autora Czechom najbliższa jest „dominanta biedermeierowska” – (drobno)mieszkańska postawa umiarkowania, ostrożności i skupienia się na codzienności. Taki biedermeierowski Czech:

[c]zuje, że znajduje się na marginesie historii, w najlepszym wypadku jest jej statystą. W reakcji na sytuację zamyka się w kręgu spraw codziennych i prywatnych, gdzie czuje się panem. Jego celem staje się przetrwanie, lecz nie przez walkę

¹⁴ P. Pająk, *Groza po czesku. Przypadki literackie*, Warszawa 2014, s. 11–14.

z historycznymi przeciwnościami, tylko bierny opór wobec nich, polegający na ich trywializacji i izolacji od nich. Pocięchę i namiastkę wolności znajduje w fe-tysyzmie, czyli kulcie tego, co małe, ale własne i dlatego spolegliwe¹⁵.

Dla Patrycjusza Pająka dominującą postawą w kulturze czeskiej jest więc w istocie rola „Czechaczka”, która tak irytowała niektórych czeskich intelektualistów np. Václava Havla¹⁶: stereotypowe wyobrażenie czeskości złożone z mieszanki podszytej oportunistycznym zaradnictwem i postawy w języku polskim (i – co znamienne – także ukraińskim) wyrażanej powiedzeniem „moja chata z kraja”. Choć ta diagnoza może być dyskusyjna, to samo zastosowanie kategorii dominanty daje w książce *Groza po czesku* wartościowe rezultaty. Podszewką kultury biedermeierowskiej jest bowiem cała sfera *tremendum et fascinosum*: lęków i strachów przytłumionych przez mieszczańską oficjalną codzienność, które widoczne są właśnie w literaturze grozy: powieściach gotyckich, literaturze katowskiej i sensacyjnej¹⁷. Fakt, że to właśnie w Czechach „narodziły się” Golem oraz Roboty¹⁸, nie jest bez znaczenia.

Nawet bez odwoływania się do tak globalnych diagnoz kultury czeskiej pojęcie wyobrażeń jest ważne także dla innych autorów. Barbara Jaroszewicz-Kleindienst, pisząc w latach osiemdziesiątych XX w. o obrazie Czech i Czechów w dziewiętnastowiecznych polskich pamiętnikach, wskazała, że traktuje je „jako źródło mówiące o ludzkich poglądach, wyobrażeniach, sądach, a więc o pewnym aspekcie świadomości indywidualnej i zbiorowej”¹⁹. Z kolei słowacyta Rafał Majerek – jak sam to

¹⁵ Tamże, s. 13.

¹⁶ Zob.: V. Havel, „Tylko krótko, proszę”. *Rozmowa z Karlem Hvižd'alą, zapiski, dokumenty*, tłum. A. Jagodziński, Kraków 2007.

¹⁷ „Czeska literatura grozy przypomina, że w kulturze mieszczańskiej jest stale obecne poczucie niedookreślonego demonicznego zagrożenia. [...] Gotycyzm wyraża biedermeierowski lęk przed siłą natury, zwłaszcza natury ludzkiej, która łatwo ulega transgresyjnemu popędowi woli, przyjmującemu symboliczną postać potwornej żywej śmierci.” P. Pająk, *Groza po czesku*, s. 430–431.

¹⁸ Warto na marginesie przypomnieć, że w dramacie Karela Čapka *R.U.R.* postać Robota wcale nie przypominała mechanicznego ludzika niczym z „Bajek Robotów”, ale bliższa była wyobrażeniom rodzącym się przy okazji dzisiejszych dyskusji nad sztuczną inteligencją.

¹⁹ B. Jaroszewicz-Kleindienst, *Czechy i Czesi w opiniach polskich pamiętnikarzy XIX wieku (do powstania styczniowego)*, (Prace Slawistyczne, 43), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1985, s. 17. Autorka zauważa, że wyobrażenia Polaków o Czechach mają silną tendencję do wpiśnięcia się w stereotypy i reprodukcje wyobrażeń już funkcjonujących. I tak Czesi galicyjscy postrzegani są negatywnie jako formalści i „służalcy despotycznego rządu”. Natomiast czeskość w samych Czechach i Morawach widziana jest przez pryzmat ruchu słowiańskiego, odrodzenia języka i sporu z Niemcami – Czesi tamtejsi są więc pracowici, zamożni, otwarci i pobożni (sic!).

określa – analizuje świat znaczeń formowany przez dziewiętnastowiecznych pisarzy słowackiego „odrodzenia narodowego”²⁰. W wypadku prac o historii historiografii – w tym pionierskich książek Macieja Górnego o historiografii marksistowskiej²¹ – większy nacisk kładziony jest na to, jakie wyobrażenia (interpretacje) przeszłości formowali historycy, aniżeli na to, jak wyglądało instytucjonalne i społeczne funkcjonowanie historyków (nie jest to oczywiście zarzut; książki Górnego umiejętnie zresztą łączą ze sobą te dwa poziomy). Z tej perspektywy najdalsze od praktycznego rozumienia wyobrażeń społecznych książki Jarosława Kiliasa czy Marka Bankowicza²², które poświęcone są ideom politycznym narodu oraz demokracji, skupiają się na tym, jaka rozwijała się teoretyczna wykładnia owych koncepcji, a nie ich praktykowanie w czeskim/czechosłowackim społeczeństwie.

Przede wszystkim jest naród

Drugą cechą wspólną większości polskich prac czechoznawczych jest – powiązane z cechą pierwszą – skupianie się na różnych aspektach problematyki tworzenia się i rozumienia **pojęcia nowoczesnego narodu** czeskiego (i narodu słowackiego). Różnie rozłożone są akcenty: prace o Słowacji mówią raczej o tym, jak słowacki naród się formował, książki o Czechach raczej o tym, jak Czesi rozmaicie definiowali i redefiniowali swoje rozumienie narodu w kontekście przemian społecznych i politycznych ostatnich dwustu lat. Obu warto poświęcić kilka zdań.

W przypadku słowackim wspomniane już prace Joanny Goszczyńskiej, Rafała Majerka i innych podążają ścieżką wytyczoną przez Marię Bobrownicką²³ oraz Ha-

²⁰ R. Majerek, *Pamięć, mit, tożsamość*. Cudzysłów jest tutaj nieprzypadkowy: literalnie rzecz ujmując – na co zwracał uwagę m.in. sam Majerek – nie było to żadne odrodzenie dawnej tożsamości narodowej, lecz jej narodziny. Pojęcie to jednak nadal (na mocy zakorzenionego uzusu) ma moc odnoszenia się do konkretnego fenomenu kulturowego w XIX-wiecznej historii Słowaków i innych narodów słowiańskich.

²¹ M. Górny, *Między Marksem i Palackim*; tenże, *Przede wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2007; zob. również: tenże, *Wydarzenia marcowe w Polsce. Reakcje opinii publicznej w Czechosłowacji*, Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych. Studia i Materiały 9 (maj 1998).

²² Zob. niżej.

²³ M. Bobrownicka, *Narkotyki mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian zachodnich i południowych*, Kraków 1995; też, *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich. Uwagi o genezie i transformacjach w kategorii tożsamości*, Kraków 2006.

linę Janaszek-Ivaničkovą i jej studia o L'udovicie Štúrce²⁴. Dotyczą one albo wieku XIX i pisarzy formacyjnych dla literatury i tożsamości słowackiej, albo współczesnej słowackiej narodowej literatury i tożsamości. Przykład słowacki jest rzeczywiście fascynującym materiałem do laboratoryjnego wręcz badania procesu rodzenia się nowoczesnej tożsamości narodowej przez tworzenie kultury wysokiej, *ex post* definiowanej jako narodowej. W sytuacji gdy, jak to trafnie ujął Rafał Majerek: „tworzenie znaczeń odbywało się głównie na gruncie literatury, model świata, jaki wtedy [tj. w okresie „odrodzenia narodowego” – M.J.] powstaje, jest w decydującej mierze dziełem pisarzy, którzy jednocześnie pełnią funkcję ideologów, działaczy politycznych, naukowców”²⁵. Z tego powodu przełożenie wierszy o narodzie, narodowych górach, rzekach i bohaterach itp. na postawy ludzi i działania polityczne jest często bezpośrednio i łatwo uchwytne. Z drugiej strony stanowi też ciekawą egzemplifikację tego, jak mity ukute w dziewiętnastowiecznej literaturze „odrodzenia narodowego” żyją swoim własnym życiem dziś i stanowią nadal (a często ze zdwojoną mocą) główny pokarm dla współczesnej zbiorowej tożsamości Słowaków²⁶. W jakiejś mierze tytuł pracy: *Kim są Słowacy? Historia, Kultura Tożsamość*²⁷, wydanej przed siedemnastu laty przez krakowskie Międzynarodowe Centrum Kultury, dobrze pokazuje, jakie wątki i problemy są z polskiej perspektywy centralne.

Prace o Czechach bardziej dotyczą raczej nie tego, jak czeska tożsamość narodziła się formowała, ale tego, jak ją rozumiano. Stąd wspomniane już wcześniej zainteresowanie problematyką **sporu o sens czeskich dziejów** w rozmaitych odsłonach²⁸.

²⁴ H. Janaszek-Ivaničková, *Kochanek Sławy. Studium o L'udovicie Štúrce*, Katowice 1978; zob. również: *taż*, *Wstęp*, [w:] L. Štúr, *Wybór pism*, tłum. A. Czycior-Piotrowski, H. Janaszek-Ivaničková, E. Madany, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983. W podobnym duchu i czasie są także prace Jacka Kolbuszewskiego poświęcone literaturze słowackiej: J. Kolbuszewski, *Modele estetyczne liryki słowackiej romantycznego przełomu*, Wrocław 1975; tenże, *Na południe od Tatr. Studia o literaturze słowackiej*, Wrocław 2003. Warto też zwrócić uwagę na zbiór studiów poświęconych Štúrowi, a pisanych zarówno z perspektywy historycznej, językoznawczej, literaturoznawczej i kulturoznawczej: *Powrót do źródeł. W dwusetną rocznicę urodzin L'udovíta Štúra*, red. J. Goszczyńska, Warszawa 2016.

²⁵ R. Majerek, *Pamięć, mit, tożsamość*, s. 7.

²⁶ W tym drugim kontekście zob. obszerną pracę politologiczną: R. Zenderowski, *Nad Tatrami błyska się... Słowacka tożsamość narodowa w dyskursie politycznym w Republice Słowackiej (1989–2004)*, Warszawa 2007.

²⁷ *Kim są Słowacy? Historia. Kultura. Tożsamość*, red. J. Purchla, M. Vašaryová, tłum. T. Grabiński, J. Bakalarz, Kraków 2005.

²⁸ Sam spór i jego główni protagoniści zostali bardzo przystępnie i rzetelnie omówieni we

Dotyczy to zarówno jednego z największych czeskich historyków Josefa Pekařa, jak i katolickiego pisarza Jaroslava Durycha²⁹, komunistycznego myśliciela i działacza Zdeňka Nejedlego czy też historyków z okresu komunizmu jak Josefa Macka czy Oldřicha Řihy. Pekař, który w czeskiej historiografii po 1989 r. stał się postacią niezwykle popularną³⁰, w eseju Macieja Janowskiego *Three historians* został zestawiony z Michałem Bobrzyńskim oraz Gyulą Szekfű – wszyscy trzej konserwatywni historycy z Europy Środkowej reprezentują bowiem konserwatyzm krytyczny wobec narodowych mitów³¹. Bobrzyński, tak jak i Pekař, rozprawiał się z romantycznymi mitami o narodowej historii – w tym wypadku oczywiście z mitem o „protochronizmie” Czechów, których husycka rewolucja miała być *avant la lettre* demokratyczna i nieść Europie ideały humanizmu sto lat przed renesansem i reformacją. Maciej Górny pokazuje z kolei m.in., jak mit husycki funkcjonował w historiografii komunistycznej i jaką rolę odegrała dla niej myśl Nejedlego, który mity narodowe umiejętnie wpisał w marksistowską narrację o dziejach. W przypadku historyków czeskich po 1945 r. – jak stwierdza Górny – „przekonanie, że narodowa kultura jest z definicji postępową, ukształtowało ich sądy szczegółowe”³². W obu wypadkach mamy więc do czynienia

---

wstępnym rozdziale monografii Aleksandry Pająk. Zob. A. Pająk, *Jaroslav Durych a spór o sens czeskich dziejów*, Opole 2006, s. 15–46.

²⁹ Tamże.

³⁰ Zob. np.: Z. Kalista, *Josef Pekař*, Praha 1994; J. Hanzal, *Josef Pekař. Život a dílo*, Praha 2002; M. Kučera, *Rakouský občan Josef Pekař (kapitola z kulturně politických dějin)*, Praha 2005; J. Pekař, *Deníky Josefa Pekaře. 1916–1933*, k vydání připravil a úvod napsal J. Hanzal, Praha 2000. Na marginesie warto podkreślić, że Pekař może być również traktowany jako prekursor badań mikrohistorycznych – jego wydana w 1911 r. *Knihna o Kosti. Kus české historie* jest wnikliwym studium społeczno-gospodarczym funkcjonowania majątku Kost w nowożytności, w szczególności zaś relacji między poddanymi a dworem.

³¹ M. Janowski, *Three Historians*, CEU History Department Yearbook 2001–2002, s. 199–232. Por. rozwinięcie tego samego porównania w kolejnej pracy tegoż, *Krakowska szkoła historyczna na środkowoeuropejskim tle porównawczym (Michał Bobrzyński, Josef Pekař, Gyula Szekfű)*, [w:] *Krakowska szkoła historyczna a Polskie Towarzystwo Historyczne. Studia historiograficzne*, red. P. Biliński, P. Plichta, Warszawa–Kraków 2017, s. 27–46.

³² M. Górny, *Przede wszystkim ma być naród*, s. 173. W tym kontekście ważna jest też konkluzja wcześniejszej książki Górnego: „Dlaczego czeska historia łatwiej godzi się z marksistowskim warsztatem historyka niż polska? [...] być może czescy naukowcy mniej poważnie traktowali marksizm niż ich polscy koledzy? Być może wreszcie, traktowali narodowe dzieje jako skarbnicę wartości, których należy bronić, które są powodem do dumy i poczucia wyższości wobec innych narodów”; M. Górny, *Między Marksem a Palackim*, s. 193. Sam Nejedlý doczekał się nie tak dawno solidnej biografii. Zob.: J. Křestian, *Zdeňek Nejedlý. Politik a vědec v osamění*, Praha 2013.

ze zgoła nieoczywistą relacją między tym, co narodowe z jednej, a komunistyczne lub konserwatywne z drugiej strony: mity narodowe budują postępowi filozofowie lub komunistyczni działacze, a burzą je konserwatywni profesorowie historii; czyli przynajmniej na pozór dokładnie odwrotnie niż zazwyczaj bywa w całym „normalnym świecie” – czytaj: Europie Zachodniej i USA³³.

Problem sporu o sens czeskich dziejów jest ważny i rozgałęziony³⁴, lecz z pewnością nie wyczerpuje wątków narodu w pracach o Czechach. Warto tu przywołać dokonania warszawskiego slawisty Marcina Filipowicza, który umiejętnie łączy badania historyczno-literackie z analizą historyczną oraz posługiwaniem się kategoriami kulturowymi³⁵. W swoich dwu monografiach połączył badanie rozumienia tożsamości narodowej z kategoriami męskości i kobiecości, które – jak argumentuje – są bardzo ważne dla czeskiego rozumienia tożsamości narodowej w XIX w.³⁶ Czeski ruch narodowy (nie tylko rzecz jasna czeski) wyznaczał bowiem wyraźne role obu płciom, a czeski nacjonalizm posługiwał się też bardzo silnymi wzorcami męskości i kobiecości. Nie były one jednak identyczne np. z nacjonalizmem niemieckim, a fenomen

---

³³ W tym kontekście warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną pracę Macieja Janowskiego, *Mirrors for the Nation: Imagining the National Past among the Poles and Czechs in the 19th and 20th Centuries*, [w:] *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, ed. by S. Berger, C. Lorenz, New York 2008, s. 442–462.

³⁴ Aleksandra Pająk stwierdza, że „czeska XX-wieczna literatura w dużej mierze wyrasta z dyskusji nazwanej umownie «sporem o sens czeskich dziejów»». Lektura wielu tekstów stanowiących sedno polemiki czy też mających jedynie charakter komentarza umożliwia śledzenie kontekstu, w którym rodziły się same idee i myśli”; A. Pająk, *Jaroslav Durych*, s. 9. Osobiście mam wątpliwości co do skali tej generalizacji, ale zgadzam się, że jest to jeden z ważniejszych tematów dla kultury czeskiej.

³⁵ Warto zwrócić uwagę na niedawno wydaną książkę, której Filipowicz jest współautorem: A. Kobylińska, M. Filipowicz, M. Falski, *Peryferyjność. Habsbursko-słowiańska historia nieoczywista*, Kraków 2016. W eseju *Monarchia, naród i sala gimnastyczna* Filipowicz łączy analizę materiałów archiwalnych lokalnych kół Sokola z drugiej połowy XIX w. (Pardubice, Nove Město nad Metują, Nachod, Hronov) z interpretacją ideologii prezentowanej przez twórców tej organizacji, powstałej szczególnie po wojnie austriacko-pruskiej 1866 r. Paradoksalnie – argumentuje autor – w zamysle kilku czołowych działaczy (m.in. Eduarda Rüffera, a nawet samego Tyrša) Sokol miał być organizacją ściśle paramilitarną, a nawet militarystyczną, powołaną do wychowania wojskowego dla obrony monarchii i narodu czeskiego. Z tych pomysłów zrezygnowano jednak po jakimś czasie m.in. dlatego, że okazały się one zupełnie nieatrakcyjne dla lokalnych struktur. W praktyce wiele kół Sokola na prowincji działało *de facto* jako straż ogniowa.

³⁶ M. Filipowicz, *Urodzić naród. Z problematyki czeskiej i słowackiej literatury kobiecej II połowy XX wieku*, Warszawa 2008; tenże, *„Panowie, bądźmy Czechami, ale nikt nie musi o tym wiedzieć...”*. *Wzorce męskości w kulturze czeskiej XIX w.*, Warszawa 2013.

wielu Czeszek sięgających za pióro wiązał się m.in. z tym, że czeski nacjonalizm wyraźnie definiował się jako ruch postępowy, także w kwestii kobiecej.

Tego typu analizy są ważne nie tylko ze względu na swoje nieoczywiste rezultaty. Przynoszą one również wiedzę, która słabo była obecna w obiegu naukowym, także w literaturze czeskojęzycznej. To samo można powiedzieć o dwu książkach Jarosława Kiliasa, w których opisuje rozumienie kategorii narodu w myśli Tomasza G. Masaryka oraz międzywojennych socjologów czeskich (Emanuela Radla, Emanuela Chalupnego i Inoncena Arnošta Blahy)³⁷. Poza wątkami dotyczącymi sporu o sens czeskich dziejów istotne jest również stwierdzenie (dosyć solidnie udokumentowane), że Masaryk głosił kulturową wizję narodu (tj. narodu rozumianego jako wspólnota przede wszystkim kulturowa, nie polityczna), choć w wersji bliskiej rozumieniu Ernesta Renana, tj. zakładającej, że trwanie kultury narodowej i udział w niej poszczególnych osób jest wynikiem zbiorowej woli i działań poszczególnych jednostek, a nie boskiego czy biologicznego przypisania³⁸.

Na obrzeżach: krajobraz i widowisko

Do listy tematów popularnych warto dodać jeszcze parę zdań o pracach, które nie wpisują się w te główne nurty tematyczne, lecz próbują otwierać nowe perspektywy teoretyczne. Jedną z nich jest książka kulturoznawczyni i bohemistki Karoliny Ćwiek-Rogalskiej *Zapamiętane w krajobrazie. Krajobraz kulturowy czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian*³⁹. Wyjątkowość tej pracy polega m.in. na tym, że jest to efekt solidnych i długotrwałych badań terenowych w rejonie Žandova, leżącego na dawnym czesko-niemieckim pograniczu w zachodnich Czechach, a więc

---

³⁷ J. Kilias, *Naród a idea narodowa: nacjonalizm T.G. Masaryka*, Warszawa 1998; tenże, *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*, Warszawa 2000.

³⁸ Tenże, *Naród a idea narodowa*, s. 212–214. Z taką interpretacją łączyłoby się rozumienie Masarykowej „niepolitycznej polityki”, którą krakowski politolog Marek Bankowicz uznaje za synonim polityki pozainstytucjonalnej i polityki kulturalnej właśnie. Bankowicz darzy zresztą tę koncepcję, podobnie jak jej twórcę (ciut nadmiernie) dużą sympatią, gdy pisze, że Masaryk stworzył wizję „takiej polityki, która bardziej ceni sobie inne wartości niż władza i potrafi uwolnić się od fascynacji władzą. Niepolityczna polityka [...] jest najdoskonalszym przejawem polityki rozumianej jako służba na rzecz dobra wspólnego”; M. Bankowicz, *Demokracja według T.G. Masaryka*, Kraków 2015, s. 75.

³⁹ K. Ćwiek-Rogalska, *Zapamiętane w krajobrazie. Krajobraz kulturowy czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian*, Warszawa 2017.

obszaru peryferyjnego z punktu widzenia pragocentrycznych prac⁴⁰. W swojej publikacji autorka połączyła podejście antropologiczne (obserwację i wywiady pogłębiane) z historycznym i pamięcioznawczym (kwerendy archiwalne, perspektywa mikrohistoryczna, interpretacja pomników) oraz językoznawczym (zwracając uwagę na subtelne odcienie znaczeniowe takich słów jak: *pohraničí, odsun, hrážděnka, Sude-tenland*). Ćwiek-Rogalskiej udało się, jak sądzę, dobrze wykorzystać to połączenie odczytując żandowski **krajobraz jako palimpsest**, w którym dostrzec można ślady pozostawione przez kolejne zwroty dwudziestowiecznej historii. Prócz tego w warstwie czysto informacyjnej jej praca wnosi do polskiego dyskursu czechoznawczego takie tematy, jak przymusowe przesiedlenia ludności Czechosłowacji wewnątrz ich państwa (*vnitřní odsun*), akcje wyburzania zabudowy przy zachodniej granicy (*demolice*) czy pamięć o słowackich osadnikach na zachodzie Czech.

Inną, równie ciekawą perspektywę proponuje Joanna Królak w książce *Wielkie widowiska czeskiego stalinizmu*⁴¹. Autorka z perspektywy performatycznej przygląda się wybranym wydarzeniom (Słowiańskiej Wystawie Rolniczej z 1948 r., procesowi pokazowemu Milady Horákové z 1950 r., pogrzebowi Klementa Gottwalda z 1953 r. oraz I Ogólnokrajowej Spartakiadzie z 1955 r.). Każde z nich traktowane jest w kategoriach widowiska „wykorzystującego estetykę jako formę polityki”⁴². Autorka nie prowadziła własnych badań archiwalnych czy prasowych i wykorzystuje głównie dostępne już opracowania szczegółowe czeskich historyków, lecz mimo to udało jej się połączyć głębię interpretacji z dokładnością opisu sekwencji zdarzeń. Dzięki zwróceniu uwagi na teatralny wymiar tych czterech wydarzeń rozszerzyła więc możliwości warsztatu historyków komunizmu o kategorię performansu liminalnego i technologicznego, nieruchomego teatru (to w przypadku wystawy), ale też mistyfikacji czy – za Mihályem Csikszentmihályem – przepływu.

Te dwie prace to oczywiście jeszcze za mało, by mówić o jakimkolwiek przestrzennym czy performatywnym zwrocie w polskim czechoznawstwie. Niemniej są one warte wyróżnienia właśnie ze względu na pokazywanie możliwych dróg, jakimi można podążać – włączania nowych kategorii teoretycznych do rozumienia znanych

⁴⁰ W tym samym obszarze mieszczą się działania i wydawnictwa czeskiego stowarzyszenia Antikomplex, które od lat zajmuje się właśnie krytyczną refleksją nad dziejami czesko-niemieckiego pogranicza: <http://antikomplex.cz> [dostęp: 1.07.2021]. Zob. *Sudetské příběhy / Sudetengeschichten*, Praha 2010.

⁴¹ J. Królak, *Wielkie widowiska czeskiego stalinizmu. Perspektywa performatyczna*, Kraków 2020.

⁴² Tamże, s. 13.

już zdarzeń oraz silnie zakorzenionych w źródłach i badaniach terenowych studiów przypadku.

Deficyty i postulaty

Skoro wiemy już, że polska refleksja akademicka nad splotem historii i kultury ziem czeskich i słowackich mówi głównie o zbiorowych wyobrażeniach oraz o szeroko rozumianej problematyce narodu (próbując otwierać się czasem na nowe perspektywy), warto teraz wskazać, jakie warte podjęcia tematy są pomijane czy przesłaniane przez dotychczasowe kierunki badań. Aby to zrobić, chciałbym jednak wcześniej wskazać parę założeń (swego rodzaju postulatów), które pomogą owe tematy dobrać i uporządkować.

Warto zacząć od postulatu banalnego, ale zasadniczego: polskie badania nad społecznymi i kulturowymi dziejami ziem czeskich i słowackich powinny nie tylko podejmować tematykę ważną w kontekście polskiego dorobku na ten temat, lecz także wpisywać się w potrzeby historiografii czeskiej (i/lub słowackiej) i międzynarodowego dorobku na ten temat. Nie ma więc większego sensu (poza aspektem popularyzatorskim oraz transferem wiedzy – a obie kwestie to rzeczy ważne) pisanie o tematach dobrze już opracowanych w obcojęzycznych pracach, o ile rzecz jasna ich ustalenia nie wymagają korekty czy uzupełnienia. Innymi słowy, ważnym probierzem wartości polskiego czechoznawstwa jest jego recepcja w szerszym środowisku międzynarodowym. Myślenie w kategoriach historiografii jako takiej, a nie historiografii narodowych, może być też lekarstwem na pokusę traktowania badań historycznych jako argumentu w rozstrzygnięciu jakiegoś dawnego konfliktu polsko-czeskiego czy polsko-słowackiego.

Drugi postulat jest również dosyć oczywisty: szerokie korzystanie z materiałów archiwalnych i źródeł najrozmaitszego rodzaju i proveniencji. W odniesieniu do dwu minionych stuleci baza źródłowa jest tak obszerna, że głównym problemem historyka nie jest znalezienie źródeł, ale przede wszystkim ich odpowiedni dobór i selekcja. Istnienie dużych cyfrowych archiwów i bibliotek z prasą, książkami i nagraniami historii mówionej w dużej mierze ułatwia dostęp do wielu źródeł, nawet jeśli proces opracowania i udostępniania cyfrowego np. czeskiej prasy przebiega wolniej i oporniej, niż można by tego oczekiwać. Spora część materiału archiwalnego – także źródeł najchętniej wykorzystywanych przez historię społeczną i kulturową (księgi i akta sądowe, akta gospodarcze, księgi metrykalne, kroniki i sylwy, dokumenty osobiste, fotografie i filmy etc.) – była dotąd wykorzystywana w niewielkim

stopniu. Jak pokazał przykład książek Macieja Górnego czy Marcina Filipowicza, łączenie kilku kategorii źródeł (źródła aktowe oraz książki historyczne, literatura czy prasa) może dać bardzo dobre rezultaty.

Trzeci warunek łączy się z drugim: bogactwo źródeł stanowi ważny powód, by prowadzić badania mikrohistoryczne, tj. analizujące jakiś problem w niewielkiej skali, lecz intensywnie i „w głąb”. Mam tu na myśli zarówno mikrohistoryczne biografie czy monografie interesujących miejscowości, jak i nawet konkretnych miejsc czy zjawisk. By przywołać pierwszy z brzegu przykład – dwudziestowieczna historia huty w Trzyczcu (w której pracowało wiele osób z polskiej części Śląska także po 1920 r.) może służyć za pryzmat, przez który będziemy patrzeć na życie mieszkańców Śląska Cieszyńskiego i relacje polsko-czeskie⁴³.

Powyższy przykład jest jednocześnie zapowiedzią kolejnej propozycji: aż prosi się o badania porównawcze nad ziemiąmi czeskimi, polskimi, słowackimi itp. – czy to bilateralne, czy też o charakterze regionalnym (np. środkowoeuropejskim). Trawestując powiedzenie amerykańskiego socjologa Seymoura Martina Lipseta, że „those who know one country, know no country”⁴⁴, można powiedzieć, że historyk bez znajomości innych krajów nie zna własnego. Tylko porównanie i rzetelna metodologia pozwoli zweryfikować sądy o własnej wyjątkowości w tym czy innym obszarze dziejów. Moje badania nad pamięcią zbiorową polskich i czechosłowackich międzywojennych weteranów pierwszej wojny światowej pokazały, że paradoksalnie heroiczna i martyrologiczna narracja o własnych wojennych doświadczeniach zbiorowych była silniejsza w Czechosłowacji niż w Polsce, a mit legionowy – lepiej zorganizowany⁴⁵.

Z tej perspektywy spojrzeć możemy teraz na to, czego w polskim „czechoznawstwie” nie ma, a być mogłoby i powinno. Pierwsze, co rzuca się w oczy, to wskazany już wcześniej brak solidnych badań z zakresu historii społecznej: właściwie każdy poważniejszy problem badawczy wart byłby zajęcia się nim od zaraz. Przykładowo: porównawcze studium rodzenia się nowoczesnych społeczeństw na ziemiach pol-

---

⁴³ Jako przykład dobrej społeczno-gospodarczej monografii zakładu przemysłowego z tego regionu por. klasyczną pracę J. Chlebowczyk, *Dwa wieki kuźni Ustroń*, Katowice 1972.

⁴⁴ S.M. Lipset, *American Exceptionalism: A double-edged sword*, New York 1996, <http://poli.haifa.ac.il/~levi/blipsete.htm> [dostęp: 30.04.2021].

⁴⁵ Por.: M. Jarząbek, *Legioniści i inni. Pamięć zbiorowa weteranów I wojny światowej w Polsce i Czechosłowacji okresu międzywojennego*, Kraków 2017; tenże, *The Victors of a War that Was Not Theirs: First-World-War-Veterans in the Second Republic of Poland and Their European Peers*, *Acta Poloniae Historica* 111 (2015), s. 83–105.

skich i czeskich w XIX w. (tworzenie się klas i ról społecznych, zmiana organizacji pracy i życia codziennego, mobilność społeczna, procesy asymilacji i wykluczenia etc.) mogłoby poważnie rozszerzyć naszą wzajemną wiedzę na ten temat. Obiecujące mogłyby być również wyniki projektów badawczych z zakresu porównawczej historii miejskiej (*urban history*)⁴⁶. To samo dotyczy historii społecznej innych okresów – szczególnie dziejów Czechosłowacji w latach 1918–1938 oraz po 1945 r. – które jak dotąd nie miały szczęścia do polskich opracowań. „Ziemią niczyją” w polskiej historiografii jest też okres między wiekiem XVIII, a pierwszą połową wieku XIX, a więc ten przed „okrzepnięciem” czeskiej tożsamości narodowej. Wreszcie historia tego, jak w XX w. Czesi z narodu katolików stali się narodem ateistów, a więc analiza procesów zmiany religijnej, byłaby równie ciekawym i ważnym z polskiego punktu widzenia tematem badań historycznych, które mogłyby podjąć próbę konfrontacji stereotypów z rzeczywistością historyczną.

Drugim kierunkiem jest podążanie zgodnie z bieżącymi nurtami badań nad historią społeczno-kulturową, a więc zwrócenie się chociażby ku historii uczuć i emocji, historii rodziny, kulturowej historii rzeczy (przedmiotów) oraz naturze i historii środowiskowej (z tej perspektywy dałoby się napisać historię industrializacji zupełnie inną od dotychczasowej), kulturowej historii jedzenia i picia, historii sportu i turystyki, historii rytuałów – tych codziennych oraz rytuałów i wizerunków władzy czy badaniom nad pamięcią zbiorową. Te ostatnie rozwijają się dynamicznie w Polsce, Słowacji i Republice Czeskiej, ale stosunkowo rzadko są ze sobą zestawiane⁴⁷. Trzecim byłoby wspomniane już przed chwilą podejmowanie studiów mikrohistorycznych i wyszukiwanie „nadmierzalnie zwyczajnych przypadków”. Czwartym z kolei mogłoby być skupienie zainteresowania na polsko-czeskim (cze-

---

⁴⁶ Mamy fundamentalną dla studiów nad pierwszą wojną światową pracę *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914–1919 (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare)*, ed. by J. Winter, J.-L. Robert, Cambridge 1997. Dlaczegoż nie mogłaby powstać praca *Provincial Cities at War*, która w podobny sposób porównywałaby życie w miastach pokroju Pardubic, Gniezna, Lublina czy Rożniawy?

⁴⁷ Do wartych odnotowania wyjątków należy czasopismo Europejskiej Sieci Pamięć i Solidarność „Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History”, którego kolejne numery dotyczyły: paktu Ribbentrop–Mołotow i wojny światowej, spuścizny po 1989 r., kryzysu gospodarczego i Holocaustu. Także czeska historia mówiona stanowi jeden z prężniejszych ośrodków w skali całego świata, a praski historyk Miroslav Vaněk pełnił nawet funkcję szefa International Oral History Association. W tym wypadku więc to polscy oraliści korzystają z dorobku i doświadczenia swoich południowych sąsiadów.

chosłowackim) transferze wiedzy i doświadczeń: zarówno na poziomie oficjalnym (np. w RWPG), jak i – co wydaje się ciekawsze – codziennym i nieformalnym⁴⁸.

Powyższa lista sugestii nie jest rzecz jasna kompletna, ale myślę, że daje pewien obraz braków i szans, jakie stoją przed historią społeczno-kulturową. Ma ona szansę wyjść z cienia historii politycznej i znaleźć w ten sposób trwałe miejsce także w obrębie polskiej historiografii, a nie tylko filologii czy kulturoznawstwa. Dla samej historii byłoby to o tyle ważne, że stanowiłoby szansę ucieczki przed nadmiernym tożsamościowym i politycznym uwikłaniem badań historycznych. Żeby tak się jednak stało, potrzeba – poza zmianą nastawienia – budowania różnorodnych form współpracy, wymiany doświadczeń i sieciowania historyków z jednej, a filologów i kulturoznawców z drugiej strony. Większość ważnych problemów badawczych przerasta bowiem siły pojedynczego badacza i powinna stanowić wyzwanie dla grup badawczych tworzących międzynarodowe granty. W ostatecznym rachunku bowiem ani polska, ani czeska (słowacka) historia nie są samotnymi wyspami, lecz funkcjonują w kontekście międzynarodowym. Paradoksalnie więc polskie czechoznawstwo powinno moim zdaniem rozwijać się tak, by stać się pełnoprawnym uczestnikiem dyskursu o czeskich (i słowackich) dziejach nie tylko w Polsce i nie tylko u jej południowych sąsiadów, lecz także w globalnym dyskursie naukowym.

Nadesłany: 9 VII 2022

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 6 X 2022

Zaakceptowany: 10 X 2022

dr Marcin Jarząbek

Instytut Historii, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Gołębia 13, 31-007 Kraków

email: marcin.jarzabek@uj.edu.pl

---

⁴⁸ Dobrym zwiastunem rozwoju badań nad transferem wiedzy jest realizowany od 2021 r. (wspólnie przez Instytut Historii im. T. Manteuffla PAN i Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky) kilkuletni projekt badawczy *Czechosłowacko-polskie sieci akademickie podczas Zimnej Wojny między wielką polityką i strategiami indywidualnymi*, który kierowany jest przez Tomáša W. Pavlička i Jan Surmana.

Résumé

Looking in the mirror of Czech culture, or contemporary Polish research into the socio-cultural history of Bohemia and Slovakia in the 19th and 20th centuries

The paper presents a panorama of Polish studies on Czech and Slovak modern cultural and social history. Referring to the current state of research, it argues particularly for developing studies on Czech and Slovak urban history, environmental history, history of emotions, microhistory, comparative and entangled history. Preoccupied with political history, Polish historians show somewhat limited interest in social history. Instead, many studies focus on the history of collective representations and ideas in historiography or mentality, especially concerning nation-building processes in Czech lands and Slovakia. That is why the “Czech question” and the national rebirth of Slovaks still engage Polish scholars. Other publications, however, go beyond that, introducing the perspective of performative and memory studies to the Polish studies on Czech history.

Bibliografia/Bibliography

- Bankowicz M., *Demokracja według T.G. Masaryka*, Kraków 2015
- Bobrownicka M., *Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian zachodnich i południowych*, Kraków 1995
- Bobrownicka M., *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich. Uwagi o genezie i transformacjach w kategorii tożsamości*, Kraków 2006
- Bylina S., *Rewolucja husycka*, t. 1–3, Warszawa 2011–2016
- Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914–1919 (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare)*, ed. by J. Winter, J.-L. Robert, Cambridge 1997
- Chlebowczyk J., *Dwa wieki kuźni Ustroń*, Katowice 1972
- Chlebowczyk J., *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków 1983
- Chlebowczyk J., *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków 1975
- Ćwiek-Rogalska K., *Zapamiętane w krajobrazie. Krajobraz kulturowy czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian*, Warszawa 2017
- Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, t. 1–8, red. I. Panic, Cieszyn 2009–2016

- Elity i masy w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych*, red. A. Januszek-Sieradzka, H. Gmiterek, W. Iwańczak, P. Kras, Lublin 2016
- Fasora L., *Dělník a měšťan: Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*, Brno 2010
- Fasora L., *Stáří k poradě, mládí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*, Brno 2015
- Fasora L., Hanuš Jiří, Malíř Jiří, *Člověk na Moravě 19. Století*, Brno 2004
- Fasora L., Hanuš Jiří, Malíř Jiří, *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. Století*, Brno 2008
- Fasora L., Hanuš Jiří, Malíř Jiří, Vykoupil Libor, *Člověk na Moravě v první polovině 20. Století*, Brno 2006
- Filipowicz M., „Panowie, bądźmy Czechami, ale nikt nie musi o tym wiedzieć...”. *Wzorce męskości w kulturze czeskiej XIX w.*, Warszawa 2013
- Filipowicz M., *Urodzić naród. Z problematyki czeskiej i słowackiej literatury kobiecej II połowy XX wieku*, Warszawa 2008
- Goszczyńska J., *Synowie słowa. Myśl mesjanistyczna w słowackiej literaturze romantycznej*, Warszawa 2008
- Goszczyńska J., *Wielkie spory małego narodu*, Warszawa 2015
- Górny M., *Między Marksem a Palackým. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*, Warszawa 2001
- Górny M., *Przede wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2007
- Górny M., *Wydarzenia marcowe w Polsce. Reakcje opinii publicznej w Czechosłowacji*, Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych. Studia i Materiały 9 (maj 1998)
- Hanzal J., *Josef Pekař. Život a dílo*, Praha 2002
- Hašek J., *Losy dobrego żołnierza Szwejka czasu wojny światowej*, tłum. A. Kroh, Kraków 2009
- Havel V., „Tylko krótko, proszę”. *Rozmowa z Karlem Hvižd’alą, zapiski, dokumenty*, tłum. A. Jagodziński, Kraków 2007
- Januszek-Ivaničková H., *Kochanek Sławy. Studium o L’udovicie Štúrce*, Katowice 1978
- Janowski Maciej, *Krakowska szkoła historyczna na środkowoeuropejskim tle porównawczym (Michał Bobrzyński, Josef Pekar, Gyula Szekfu)*, [w:] *Krakowska szkoła historyczna a Polskie Towarzystwo Historyczne. Studia historiograficzne*, red. P. Bi-liński, P. Plichta, Warszawa–Kraków 2017, s. 27–46
- Janowski M., *Mirrors for the Nation: Imagining the National Past among the Poles and Czechs in the 19th and 20th Centuries*, [w:] *The Contested Nation: Ethnicity, Class,*

- Religion and Gender in National Histories*, ed. by S. Berger, C. Lorenz, New York 2008, s. 442–462
- Janowski M., *Three Historians*, CEU History Department Yearbook 2001–2002, s. 199–232
- Jaroszewicz-Kleindienst B., *Czechy i Czesi w opiniach polskich pamiętnikarzy XIX wieku (do powstania styczniowego)*, (Prace Slawistyczne, 43), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1985
- Jarząbek M., *Legioniści i inni. Pamięć zbiorowa weteranów I wojny światowej w Polsce i Czechosłowacji okresu międzywojennego*, Kraków 2017
- Jarząbek M., *The Victors of a War that Was Not Theirs: First-World-War-Veterans in the Second Republic of Poland and Their European Peers*, *Acta Poloniae Historica* 111 (2015), s. 83–105
- Kalista Z., *Josef Pekař*, Praha 1994
- Kilias J., *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*, Warszawa 2000
- Kilias J., *Naród a idea narodowa: nacjonalizm T.G. Masaryka*, Warszawa 1998
- Kim są Słowacy? Historia. Kultura. Tożsamość*, red. J. Purchla, M. Vařaryová, Kraków 2005
- King J., *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*, Princeton 2005
- Kobylińska A., Filipowicz M., Falski M., *Peryferyjność. Habsbursko-słowiańska historia nieoczywista*, Kraków 2016
- Kolbuszewski J., *Modele estetyczne liryki słowackiej romantycznego przełomu*, Wrocław 1975
- Kolbuszewski J., *Na południe od Tatr. Studia o literaturze słowackiej*, Wrocław 2003
- Kowalewski K., *Rycerze, włodycy, panosze. Ludzie systemu lennego w średniowiecznych Czechach*, Warszawa 2009
- Křestán J., *Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění*, Praha 2013
- Kroh A., *O Szwejku i o nas*, wyd. 2, Warszawa 2002
- Królak J., *Wielkie widowiska czeskiego stalinizmu. Perspektywa performatyczna*, Kraków 2020
- Kučera M., *Rakouský občan Josef Pekař (kapitola z kulturně politických dějin)*, Praha 2005
- Kučera R., *Staat, Adel und Elitenwandel. Die Adelsverleihungen in Schlesien und Böhmen 1806–1871 im Vergleich*, Göttingen 2012
- Kučera R., *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013
- Kulturowa teoria literatury*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2006

- Lipset S. M., *American Exceptionalism: A double-edged sword*, New York 1996, <http://poli.haifa.ac.il/~levi/blipsete.htm> [dostęp: 30.04.2021]
- Majerek R., *Pamięć, mit, tożsamość. Słowackie procesy autoidentyfikacyjne w okresie odrodzenia narodowego* (Prace Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 25), Kraków 2011
- Majewski P. M., *Kiedy wybuchnie wojna. 1938 Studium kryzysu*, Warszawa 2020
- Majewski P. M., „*Niemcy sudeccy*” 1848–1948. *Historia pewnego nacjonalizmu*, Warszawa 2007
- Malkiewicz A., *Samobójstwo demokracji. Czechosłowacja w okresie II Republiki 1938–1939*, Wrocław–Zielona Góra 2013
- Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*, red. P. Kladiwa, A. Zářícký, Ostrava 2009
- Mędrzecki W., *Józef Chlebowczyk i jego model procesów narodotwórczych we wschodniej Europie Środkowej*, Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність 15 (2006–2007), s. 837–841, <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/790Medrzecki.pdf> [dostęp: 30.06.2021]
- Michniak P. J., *Kwestia słowacka w Czechosłowacji w latach 1945–1948*, Warszawa 2013
- Pająk A., *Jaroslav Durych a spór o sens českých dějův*, Opole 2006
- Pająk P., *Groza po czesku. Przypadki literackie*, Warszawa 2014
- Pekař J., *Deníky Josefa Pekaře. 1916–1933*, k vydání připravil a úvod napsal J. Hanzal, Praha 2000
- Pekař J., *Kniha o Kosti. Kus české historie*, wyd. IV, Praha 1970
- Powrót do źródeł. W dwusetną rocznicę urodzin Ľudovíta Štúra*, red. J. Goszczyńska, Warszawa 2016
- Šedivý I., *Češi, české země a velká válka 1914–1918*, Praha 2013
- Skorzycki M., *Skazani na sukces. Mityczne podstawy czeskiej transformacji*, Warszawa 2015
- Štúr L., *Wybór pism*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983
- Sudetské příběhy / Sudetengeschichten*, Praha 2010
- Surosz M., *Ach te Czeszki!*, Wołowiec 2022
- Surosz M., *Pepiki. Dramatyczne stulecie Czechów*, Warszawa 2010
- Tomaszewski J., *Czechy i Słowacja* (Historia państw w XX w.), Warszawa 2006
- Zahra T., *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands 1900–1948*, Ithaca 2008
- Zenderowski R., *Nad Tatrami błyska się... Słowacka tożsamość narodowa w dyskursie politycznym w Republice Słowackiej (1989–2004)*, Warszawa 2007.